

A mellérendelő viszonyt jelölő kötőjelekről

Dr. Ludányi Zsófia

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet, Budapest

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem PK Jászberényi Campus

Alkalmazott Neveléstudományi Intézet

Nyelvi és Művészeti Nevelési Tanszék, Jászberény

A HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálatához érkező kérdések alapján gyakran okoz bizonytalanságot az egymással állandó vagy alkalmi mellérendelő viszonyban összekapcsolódó szavak közti kötőjel használata. Visszatérő közönségszolgálati kérdés, hogy ezekben az esetekben a közbeszédben „rövid” vagy „hosszú” kötőjelként emlegetett, hivatalos nevén kötőjelet vagy nagykötőjelet kell-e használni.

Mellérendelő viszonyon alapvetően két szó között létrejövő jelentésbeli (vagyis nem nyelvtani) kapcsolatot tekintünk. A mellérendelés lehet állandó – ilyenkor mellérendelő összetett szavakról beszélünk. Ha a mellérendelő viszony nem állandó, hanem alkalminak tekinthető, abban az esetben mellérendelő szó szerkezetről van szó (Bősze–Laczkó 2010).

Az akadémiai helyesírási szabályzat 12. kiadása (AkH.¹²) több pontjában foglalkozik a mellérendelő szó szerkezetek és összetételek írásmódjával. A 96–102. pontban az ismétléses (pl. *alig-alig* 'csak nehezen') és a valódi mellérendelő összetételek (pl. ég-föld, *gazdasági-társadalmi, nyelvi-stilisztikai*) írásmódjával foglalkozik, részletesen kitérve arra, mikor kell egybe-, külön vagy kötőjellel írni a tagokat. Léteznek olyan, inkább alkalminak tekinthető mellérendelések, amelyekben két, általában azonos szerepű toldalékkal (pl. *-i* melléknév-képzővel) ellátott szó kapcsolódik egymáshoz: *biológiai-kémiai, klinikai-patológiai*. Ezekben az esetekben a

kötőjel szerepe az és mellérendelő kötőszóéval azonos (Bősze–Laczkó 2010). Sajátos ismétléses mellérendeléseknek tekinthetők a kötőjellel tagolt megismételt igekötők, ilyenkor a kötőjellel összekapcsolt igekötőket egybeírjuk az igével (vagy az igenévvél), például: *ki-kinnéz, le-leereszt, meg-megállt* [AkH. 120. d)]. A 141. c) pont azokkal a mellérendelő összetételekkel foglalkozik, amelyek két főnév alkalmi kapcsolatából keletkeznek (pl. *orvos-beteg*), és mint alkalmi mellérendelő formák egy alárendelő viszonyba illeszkednek (Bősze–Laczkó 2010): *orvos-beteg viszony, vér-nyirok ér, tömeg-térfogat arány*. Ezek az alakulatok olyan többszörös szókapcsolatok, amelyekben két tag egyetlen egységként kapcsolódik egy harmadik elemhez. A szabályzat szerint ilyenkor az egységet alkotó szókapcsolat tagjait (*orvos-beteg, vér-nyirok, tömeg-térfogat*) kötőjellel kötjük össze, és különírjuk a harmadik elemtől. (Ezt a szabályt a korábbi, 11. kiadású szabályzat harmadik mozgószabálynak nevezte.) A 156. szabálypont a két név mellérendelő kapcsolatából alakult családnevekkel foglalkozik, amelynek kötőjelhasználatát az anyakönyvi jogszabályok is előírják: ezekben az esetekben is (kis)kötőjelet kell írni (pl. *Endrődy-Somogyi, Horváth-Papp*). A 263. szabálypont a (kis)kötőjel használatának különféle eseteit foglalja össze, b) pontjában kitérve a mellérendelő összetételek (és ikerszók) kötőjelezésére is.

A kötőjeltől különböző írásjel a nagykötőjel, melynek használatát a helyesírási szabályzat csak nagyon

specifikus, meghatározott helyzetekben írja elő. Alkalmazásának területeit az AkH. a 264. pontjában mutatja be. E területek a következők: két vagy több nép (nyelv, szak stb.) nevének kapcsolata (*német–magyar [szak], biológia–kémia [tanár]*); tulajdonnevek kapcsolata (*Hadrovics–Gáldi [szótár], Bősze–Laczkó [szerzőpáros]*), térben, időben és átvitt értelemben vett valamitől valameddig viszony (*Budapest–Bécs, 1983–1984. évi, június–augusztus hónapban*).

A nagyköötjel használata az utóbbi néhány évtizedben egyre elterjedtebbé vált, különösen a szakszövegekben. Kis Ádám például már a nyolcvanas években javasolta az informatikai szaknyelv helyesírásáról írott tervezetében a nagyköötjel használatát az átvitt értelmű valamettől valameddig viszony érzékeltetésére: „A számítástechnikai szakszövegekben elsősorban az átalakítással, illetve az átvittel kapcsolatos szerkezetekben a forrás és a cél megjelölések közé nagyköötjelet kell írni: *analóg–digitális átalakító, gép–gép átvitel*” (Kis 1985). A 2000-es évek elején, a *Magyar Orvosi Nyelv* folyóirat indulásának első éveiben Grétsy Zsombor (2003: 17) is a nagyköötjel használatát javasolta azokban az esetekben, amikor „az utótag nem két szó mozgószabályozható utótagja, hanem egy magában is összetett, de tartalmilag egységes kifejezés, egy nagyköötjellel jelzett kapcsolat mint lényegi fogalom utótagja”.

Példái: *hidrogén–hélium átalakulás, előember–ember fejlődés* (az általa javasolt írásmóddal: *hidrogén–hélium-átalakulás, előember–ember-fejlődés*). Ezekben az esetekben ugyanis a nagyköötjelnek jelentésmegkülönböztető szerepe van. A kisköötjellel írt *előember–ember fejlődés* két, egymástól független folyamatot jelent: az előember és az ember fejlődését állítja párhuzamba, míg az *előember–ember fejlődés* az előember emberré fejlődését jelenti. Hasonlóan a *hidrogén–hélium átalakulás* két egymástól független folyamatot, a két kémiai elem átalakulását jelenti, míg a *hidrogén–hélium átalakulás* a Nap energiatermelő folyamatára utal, amelynek során a hidrogén héliummá alakul. (Ehhez lásd még Ludányi 2008, 2019.)

Ezeknek a kezdeményezéseknek a hatására az AkH. 12. kiadásának 141. c) pontjába is bekerült kiegészítésként az alábbi kitétel: „A szaknyelvben bizonyos esetekben nem kifogásolható (az értelem pontos tük-

rötetése érdekében) a nagyköötjel használata sem.” Az új orvosi helyesírási útmutató (Bősze 2019) pedig részletesen foglalkozik a különféle köötjeltípusokkal, és kifejezetten javasolja a nagyköötjel használatát azokban az esetekben, amikor két, egymással mellérendelő viszonyban lévő főnév egyetlen egységként kapcsolódik egy harmadik elemhez: *pyelon–ureter határ* ‘a pyelon és az ureter közötti határ’, *monocyta–granulocytá kolónia* ‘a kétféle kolónia együttese’. A helyesírási útmutató hangsúlyozza a kétféle köötjel jelentésmegkülönböztető szerepét: míg a *gyomor–nyelőcső működés* a gyomorműködésre és a nyelőcsőműködésre utal (és köötjelt helyettesítő köötjel), addig a *gyomor–nyelőcső működés* a kettő közötti átmenetre vonatkozik (valamettől valameddig viszony) (Bősze 2019: 121–124). Az útmutató azt is hangsúlyozza, hogy a valamettől valameddig és az és (együttes) viszony nem mindig különül el egymástól, ezekben az esetekben is a nagyköötjel használatát javasolja.

Előfordul, hogy nem két szó, hanem két többszavas szerkezet kerül egymással mellérendelő viszonyba. Például ha a bal láb és a jobb kéz zsibbadását szeretnénk egyetlen összetétellel kifejezni, azaz: *bal láb + jobb kéz + zsibbadás*. Ebben az esetben és viszony van a bal láb zsibbadása, valamint a jobb kéz zsibbadása között. Önmagában a *bal láb + zsibbadás* és a *jobb kéz + zsibbadás* összetételek írásakor célszerű a 141. b) (régii nevén: második mozgószabály) alapján a következőképpen eljárni: mivel *bal láb*, illetve *jobb kéz* különírt jelzős szerkezetek egészéhez járul a *zsibbadás* utótag, az új alakulatokban egybe kell írni az előrészt, az utótagot pedig köötjellel hozzákapcsolni: *balláb–zsibbadás, jobbkéz–zsibbadás*. Ezt követően a 141. c) pontot alkalmazva az egységet alkotó szókapcsolat tagjait – az alkalmilag egybeírt *balláb* és *jobbláb* alakulatokat – köötjellel kötjük össze, és különírjuk a harmadik elemtől: *balláb–jobbkéz zsibbadás*. (Esetleg írható nagyköötjellel is: *balláb–jobbkéz zsibbadás*, bár a jelen esetben nincs szó „valamettől valameddig” viszonyról, de a szakmai írásgyakorlatban elterjedt a nagyköötjel használata az ilyen esetekben is.)

Ennél bonyolultabb esetek is léteznek, például ha a két többszavas szerkezet egyike (vagy akár mindkettő) idegen, pl. a latin nyelv grammatikai szabályai szerint

megszerkesztett kifejezés. Az alábbi – adatolt írásmódú – mondatban több kérdés is felmerülhet a kötőjel-használatot illetően:

- *A jobb kamra-arteria pulmonalis kapcsolódást a jobb kamra kontraktilitásának és utóterhelésének hányadosa írja le.*

Ez az írásmód a laikus olvasónak nagy valószínűséggel félrevezető, de akár a szakember számára is megnehezíti a szöveg befogadását. Mivel ugyanis a *kamra* és az *arteria* főnevek között helyezkedik el a (kis)kötőjel, megtévesztően azt sugallja, mintha csak ez a kettő lenne egymással mellérendelő viszonyban. Ha azonban a jobb szívkamra, valamint a jobb kamrát a tüdővel összekötő ér, az *arteria pulmonalis* kapcsolódására utalunk, abban az esetben is a nagykötőjel használata szükséges (valamettől valameddig viszony). Az előzőekben említett 141. b) pont nem alkalmazható jelen esetben, mivel azt nem szokás érvényesíteni az idegen írásmódú többszavas kifejezések esetén (tehát nem írhatjuk még alkalmilag sem, hogy **arteriapulmonalis*).

További kérdésként merül fel a nagykötőjel „tapadása”, vagyis hogy szükséges-e szóközt tenni a nagykötőjel elé és mögé. A nagykötőjel alapvetően „tapad”, vagyis nem teszünk elé és mögé szóközt. Mivel azonban jelen esetben a nagykötőjel szóköztartalmú karakterozásokat kapcsol (*jobb kamra, arteria pulmonalis*), a tipográfiaileg legprecízebb megoldás a szóköznél kisebb köz, ún. 1-2 pontnyi spácium (hair space) használata. Minden olyan esetben, amikor a nagykötőjel bal vagy jobb oldali hatókörében szóköz található, ennek a keskeny szóköznek a használata javasolt (vö. Mártonfi–Sólyom megj. a.: 11). Ha nem lehetséges ennek az írásjelnek a használata, a gyakorlatban sokszor

a szokványos szóközt alkalmazzák. A példamondat javasolt írásmódja (keskeny szóközzel) tehát a következő:

- *A jobb kamra – arteria pulmonalis kapcsolódást a jobb kamra kontraktilitásának és utóterhelésének hányadosa írja le.*

Ahogy a fenti példák is mutatják, az orvosi szakszövegekben számos olyan esettel találkozunk, ahol két vagy több szó, vagy akár többszavas kifejezés áll egymással mellérendelő viszonyban, és ezek egységéhez közös utótag is kapcsolódik. Az általános helyesírási szabályok nem foglalkoznak ezekkel a speciális esetekkel, ezért célszerű fellapozni a szaknyelvi helyesírási szabályzatokat (pl. Bősze 2019), illetve szükség esetén a Nyelvtudományi Kutatóközpont nyelvi közönségszolgálatához fordulni a tanacs@nytud.hun-ren.hu címen. ■

IRODALOM

1. AkH.12 = Magyar Tudományos Akadémia 2015. A magyar helyesírási szabályai. Tizenkettedik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
2. Bősze Péter: Magyar orvosi nyelv. Helyesírási útmutató. Medicina Kiadó. Budapest. 2019.
3. Bősze Péter – Laczkó Krisztina: Kötőjelek. *Magyar Orvosi Nyelv* 2010; 2: 88-92.
4. Grétsy Zsombor: Stílus és helyesírási nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben II. *Magyar Orvosi Nyelv* 2003; 1: 16-19.
5. Kis Ádám 1985. Az informatikai szaknyelvi helyesírási tervezete. AL 101. I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának iratai 223.
6. Ludányi Zsófia: Kötőjel vagy nagykötőjel? *Magyar Orvosi Nyelv* 2008; 2: 64-67.
7. Ludányi Zsófia: A mozgósabályokról. In: Ludányi Zsófia: Szabályok, normák, nyelvhasználat. Tanulmányok a köznyelvi és szaknyelvi helyesírási és nyelvalkítás köréből (pp. 11-21). Líceum Kiadó. Eger. 2019.
8. Mártonfi Attila – Sólyom Jenő (megj. a.). Magyar fizikai helyesírási szótár munkaváltozata (2018). https://mta.hu/data/11_Osztaly/Info/Fizikai%20helyesirasi%20szotar%202018.pdf (2024. 01. 21.)